

## ОБОРОНА КИЄВА: ДО 70-РІЧЧЯ ПОДІЙ



**Олександр ЛИСЕНКО,**  
*доктор історичних наук, професор,  
Інститут історії України НАН України*



**Валерій ГРИЦЮК,**  
*кандидат історичних наук, старший науковий  
співробітник, Національний університет  
оборони України*

Оборона Києва у 1941 році – особлива сторінка військової історії України [17].

З початком війни питання про оборону столиці України не стояло. Вперше ця проблема була винесена на розширеній нараді Центрального Комітету КП(б)У 29 червня 1941 р., на якій були присутні керівні державні і партійні працівники, а також командувачі військами Південно-Західного фронту М. Кирпонос і Київського особливого військового округу В. Яковлев, члени військових рад. Розглядалося питання про будівництво тилових оборонних рубежів. Київ-

ський укріплений район приводився в бойову готовність.

Вже 30 червня 50 тисяч киян вийшли на будівництво оборонних споруд, у наступні дні виходило по 160 тис. Багато колективів підприємств, науково-дослідних інститутів, вузів, установ працювали в повному складі. Всі роботи виконувалися під девізом «Київ повинен стати неприступною фортецею для ворога!» Люди спали по 3–4 години на добу тут же, в лісі, у наспіх споруджених куренях. Навколо Києва зводилася смуга оборони довжиною 45 км і завглибшки до 15–25 км [8, 22–24].

Оборона Києва опиралася на Київський укріпрайон (КиУР). Побудований в 30-ті роки, він був відновлений і частково обладнаний заново. КиУР складався з трьох смуг, мав підготовлену систему піхотного, артилерійського та протитанкового вогню.

Передній край першої смуги проходив по східному березі р. Ірпінь від населеного пункту Бірки до Білогородки, далі – на північ від Боярки, Віти-Поштової, Кренища, Мриги. Глибина смуги досягала 6–10 км. По всій смузі розташовувалося 750 довготривалих оборонних споруд, 40 км протитанкових ровів, 100 тис. протитанкових та протипіхотних мін, близько 30 км дротяних загороджень. Всі дороги перекривалися металевими їжаками. Береги річок і ярів ескарпувались. На лісових ділянках створювалися заміновані завали.

Друга смуга, що також мала велику кількість оборонних споруд, проходила по лінії Вишгород–Пуца-Водиця–Святошин–Жуляни–Пирогово–Чапаївка.

Третя смуга безпосередньо примикала до околиць міста.

Перша смуга ділилася на два сектори. Оборона північного (від Бірки до Білогородки) забезпечувалася силами 3-ї повітрянодесантної бригади, 4-го полку НКВС, 161-го і 193-го окремого кулеметних батальйонів, 2-го стрілецько-кулеметного батальйону, артилерійського полку 2-го Київського артилерійського училища та 377-го гаубичного артилерійського полку. У резерві коменданта сектора комбрига Д. Аверіна перебували окружні інтендантські курси. Південний сектор (від Білогородки до Мриги) обороняли 600-й і 640-й полки 147-ї стрілецької дивізії, 28-й окремий кулеметний батальйон, артилерійський полк 1-го Київського артилерійського училища, 344-й гаубичний артилерійський полк, 538-й і 555-й протитанкові артилерійські дивізіони. Комендантом сектора призначався майор С. Лучников. У його резерві знаходився 1-й стрілецько-кулеметний батальйон.

Оборона другої смуги від Біличів до Микільської Борщагівки покладалася на

206-ту стрілецьку дивізію, а на ділянці від ст. Пост-Волинський до Корчуватого – на 2-у повітрянодесантну бригаду.

Третя смуга військами не займалася.

У резерві коменданта Київського укріпленого району полковника Ф. Сисоєва перебував 132-й танковий полк, що мав лише стрілецьке озброєння, і 20-й прикордонний загін. На позиціях КиУР налічувалося близько 30 тис. бійців, 29 танків, 288 артилерійських гармат, 148 мінометів. У тилу Київського УР за Дніпром, у районі Броварів, вивантажуються 64-й стрілецький корпус у складі двох дивізій і 3-й повітрянодесантний корпус у складі трьох бригад [7].

9 липня, коли німці захопили Житомир, керівництво КиУР доповіло про приведення укріпрайону в бойову готовність

Київ готувався до вуличних боїв.

6 липня 1941 створюється штаб оборони міста. До його складу увійшли представники Південно-Західного фронту – полковник А. Чернишов (начальник штабу) і майор М. Чукарев (начальник інженерної служби), а також секретар обкому КП (б) У М. Мішин, голова облвиконкому Т. Костюк, секретарі міськкому партії Т. Шамрило і К. Москалець, голова міськвиконкому І. Шевцов. Штаб розробив план боротьби з противником у разі прориву укріпленого району.

У місті було встановлено суворий порядок, влада забезпечувала умови, необхідні для роботи підприємств, транспорту. До 8 липня в Києві було сформовано 13 винищувальних батальйонів, 19 загонів народного ополчення загальною чисельністю 32 800 чоловік [8, 24].

Місто розбивалося на три сектори. У кожному з них створювався свій штаб оборони. Правий сектор включав північно-західну частину міста від Дніпра до Житомирського шосе. У розпорядження штабу сектора надходили підрозділи Київського танково-технічного училища, два винищувальних батальйони (700 осіб) і два загони народного ополчення (4600 осіб), сформовані з комуністів і комсомольців Подільсько-

го району. Начальником призначений підполковник О. Шевельов з Київського танково-технічного училища.

Центральний сектор, на чолі з командиром 4-го полку НКВС полковником М. Косареvim, охоплював західну частину міста від Житомирського шосе до ст. Пост-Волинський. Штаб мав п'ять винищувальних батальйонів і 9 загонів народного ополчення загальною чисельністю 13 тис. осіб.

Південно-західна частина Києва, від ст. Пост-Волинський до р. Дніпро, становила лівий сектор. На чолі сектора стояв начальник 1-го Київського артилерійського училища полковник С. Волкенштейн. Штаб сектора розпоряджався винищувальними батальйонами і загонами народного ополчення загальною чисельністю близько 12 тис. чоловік.

На начальників секторів покладалася відповідальність за будівництво та подальше удосконалення оборонних споруд, організацію системи вогню й загороджень, бойову підготовку, морально-політичний стан і дисципліну особового складу.

Вигляд міста змінився. На вікнах будинків з'явилися наклейки, вітрини магазинів закладали мішками з піском. Ретельно дотримувалися правил світломаскування. Цілі квартали і окремі будівлі перетворювалися на опорні пункти. Встановлювалися протитанкові перешкоди на Брест-Литовському шосе, вулицях Червоноармійській, Леніна, Комінтерну та інших. На площах і перехрестях будували барикади з бійницями для кулеметів і гармат. Під укриття від бомбардування пристосовували підвали будинків, рили окопи і щілини. Повсюдно створювалися добровільні пожежні команди. На дахах високих будівель встановлювалися пости спостереження за повітряним противником. Для надання допомоги постраждалим під час бомбардувань комплектували санітарні дружини, пости та аварійно-рятувальні команди.

Велику увагу штаб оборони міста приділяв охороні двох залізничних, трьох авто-

гужових, чотирьох понтонних мостів і 30 поромних переправ. Для їх захисту залучався Дніпровський загін кораблів Пінської військової флотилії. З повітря війська укріп-району і місто прикривали 3-я зенітна і 36-а авіаційна дивізії ППО, а також винищувальна авіація фронту.

Для посилення оборони Києва послідовно прибували 206-а, 147-а, 175-а стрілецькі дивізії.

Німецькі війська отримали завдання: з ходу оволодіти Києвом і захопити переправи через Дніпро, а в разі зіткнення зі стійкою обороною – направити зусилля в південному напрямку для оточення великих угруповань радянських військ на захід від Дніпра.

Вже 11 липня розвідники 13-ї танкової дивізії ворога підійшли до переднього краю Київського УР із заходу по Житомирському шосе. Вони наштотувалися на спалений дерев'яний міст і кулеметний вогонь дотів. 12–15 липня на фронті Київського УР продовжувалися бої з розвідувальними групами противника, сили яких досягали інколи до двох батальйонів. Німці спробували також викинути десант на захід від Боярки і захопити плацдарм біля с. Жорнівка, але безуспішно. Після цього танкісти 13-ї танкової дивізії передали позиції по західному березі річки Ірпінь частинам 168-ї піхотної дивізії, а самі відбули у південному напрямку слідом за основними силами 1-ї танкової групи (5 танкових і 4 моторизовані дивізії).

Всі подальші дії німецьких військ розвивалися в дусі виконання завдань, викладених у директиві Головного Командування від 19 липня 1941 р. Наводимо частину цього документу, що стосується військ Південно-Західного фронту: «Найважливіше завдання – концентричним наступом на захід від Дніпра знищити 12-у і 6-ю армії противника, не допускаючи їх відходу за цю ріку. Головним румунським силам забезпечити прикриття цієї операції з півдня. Повний розгром 5-ї армії противника може бути швидше за все

здійснений за допомогою наступу в тісній взаємодії військ південного флангу групи армій «Центр» і північного флангу групи армій «Південь». Одночасно з поворотом піхотних дивізій групи армій «Центр» на південь в бій вступають нові, насамперед рухомі сили, після того, як вони виконують поставлені перед ними завдання, і після того, як буде забезпечено їх постачання, а також прикриття московського напрямку. Ці сили будуть мати завданням не допустити подальшого відходу на схід російських частин, які переправилися на східний берег Дніпра, і знищити їх» [16, 222–223].

З 25 липня до 2 серпня (в цей час увага німецького вищого командування та основні зусилля військ зосереджувались на проведенні наступальної операції з оточення радянських 6-ї та 12-ї армій в районі Умані) на фронті Київського УР було спокійно. Тривога виникла тільки ввечері 2 серпня, коли стало відомо про відхід сусіда зліва – 64-го стрілецького корпусу. За ці дні штаб УР і розвідвідділ фронту уважно вивчали противника і точно встановили, що до лівого (південно-західного) сектора УР вийшло до чотирьох піхотних дивізій ворога (95-я, 71-а, 99-а і 44-я). Про наявність на фронті ще трьох піхотних дивізій (299-я, 75-а і 132-й) поки не було відомо. Танкових частин і з'єднань у німців на київському напрямку не було. Розвідка також мала дані про те, що противник групує головні сили саме проти лівого флангу військ УР.

3 серпня німці здійснили розвідку боєм. Після інтенсивної артилерійської підготовки і бомбардування, в якому брало участь не менше сотні літаків, супротивник почав штурм оборонної смуги на стику 147-ї і 175-ї стрілецьких дивізій.

Побудова бойового порядку оборони радянських військ на початок серпня була наступною. Разом з військами укріпленого району, які займали доти, в окопах розташовувалася піхота. На правому (північному) фланзі оборонялися частини 81-ї механізованої дивізії і 3-ї повітрянодесантної

бригади, у центрі – 175-а і 147-а стрілецькі дивізії, на лівому фланзі – частини 2-ї повітрянодесантної бригади. У другому ешелоні (по міському обводу) розташовувалася 206-та стрілецька дивізія. У резерві знаходилися різні зведені загони і 132-й танковий полк. Основне угруповання артилерії розміщалося в центрі. На Дніпрі стояли плавучі батареї (частина суден Пінської флотилії). Трохи пізніше в обороні Києва були задіяні резерви Ставки ВГК: 284-а стрілецька дивізія і 3-й повітрянодесантний корпус у складі трьох бригад.

О 7-й годині ранку 4 серпня противник почав артилерійську підготовку в південно-західному секторі УР і незабаром перейшов у наступ на стику 2-ї повітрянодесантної бригади і 147-ї стрілецької дивізії. На передньому краї навколо дотів розгорілася запекла боротьба, що тривала, не згасаючи ні вдень, ні вночі. У перший день наступу німцям вдалося прорвати передній край оборони в районі Віта Поштова, підірвати кілька дотів. 5 серпня ворог просунувся в глибину оборони, заблокувавши ще декілька дотів. 6 серпня німці прорвалися до населених пунктів Чабани, Пирогово [10, 71].

До кінця 7 серпня противник прорвав першу оборонну позицію на глибину 1–3 км в південно-західному секторі. Належної підтримки авіацією ПЗФ військ Київського УР в ці дні не було: вона мала епізодичний характер як щодо прикриття, так і бомбардування. 4 серпня, коли почався штурм противником Київського УР, тільки одна, 15-а, авіадивізія здійснювала безпосередню підтримку гарнізону УР, виконавши 61 виліт літаків і скинувши 1,6 тонни бомб. У наступні дні ця підтримка була посилена і здійснювалася двома авіадивізіями (15-ою і 19-ою).

У розпал битви за столицю Україна істотну допомогу її захисникам надали частини 26-ї армії генерал-лейтенанта Ф. Костенка, які 7 серпня здійснили прорив німецьких позицій на стику 6-ї армії та 1-ї танкової групи. Радянським військам вда-

лося захопити Богуслав і викликати серйозну стурбованість німецького командування. Тільки з великими зусиллями німці зуміли до 10 серпня відтіснити війська 26-ї армії і покращити ситуацію.

За боями в районі Києва уважно спостерігали у Москві. 8 серпня 1941 р. Й. Сталін викликав для переговорів по прямому проводу командувача фронту. Голова ДКО запитав у нього, чи правда, що фронт вирішив здати Київ через нестачу резервів? Генерал-полковник М. Кирпонос заперечував цей факт. Разом з тим він визнав, що противнику вдалося прорвати першу лінію оборони КиУР. М. Кирпонос переконавав Верховного Головнокомандуючого, що вживаються всі заходи, аби відновити ситуацію і відкинути ворога, проте для цього потрібні резерви. Й. Сталін відповів, що військам КиУР слід протриматися один-два тижні, і потім стане легше. Він ще раз вказав на необхідність вжити всіх можливих заходів для оборони Києва і підкреслив: ні за яких обставин столицю України не здавати [5, 199–200].

Радянське командування прагнуло всіляко поліпшити становище в районі Києва. Було прийнято рішення об'єднати всі частини і з'єднання в районі Києва у 37-у армію, командувачем якої був призначений генерал-майор А. Власов [15, 14–19]. 8 серпня 1941 видано бойовий наказ № 01 командувача армії про перехід у наступ на південній ділянці КиУР [8, 26]. Для посилення військ армії передавалися 284-я і 295-а стрілецькі дивізії, 3-й повітрянодесантний корпус у складі трьох бригад, 2-й загін моряків Пінської флотилії, загони народного ополчення Києва. Завдяки цим заходам сили збільшились до 86 тис. бійців і командирів [13, 29].

Наступ на підготовлену оборону, як правило, супроводжується великими втратами наступаючої сторони. Запекла, кровопролитна боротьба за Київ у ці дні коштувала значних жертв обом сторонам. Тільки за 3–5 серпня частини КиУР втратили убити-

ми, пораненими і зниклими безвісті до 2200 чоловік. Німці за цей же період втратили близько 5 тис. осіб [3, 107]. Таким чином, співвідношення втрат на цій ділянці фронту було явно не характерним для літа 1941 р., коли втрати Червоної армії мало не на порядок перевершували втрати Вермахту.

До 10 серпня німцям вдалося прорвати 1-у і 2-у смуги оборони, зайняти села Теремки, Жуляни, Мишоловка і вийти на третю смугу, подолавши її в районі села Голосієво. Грізна небезпека нависла над Києвом.

Однак захоплення міста не входило у плани Верховного командування Вермахту. Ще 8 серпня в Берліні сформувався задум зміни початкового плану ведення війни і перенацілювання основного ударного угруповання на Східному фронті з московського напрямку в тил радянських військ, які діяли в Україні. Назустріч їм повинна була вийти 1-а танкова група з кременчуцького плацдарму.

10 серпня війська 6-ї армії отримали розпорядження зупинити наступ на Коростенський та Київський укріпрайони і перейти до тимчасової оборони на рубежі Трипілля–Київ–Коростень, ешелонувати свої сили вглиб і забезпечити захист флангів. Було також вирішено передати один моторизований корпус у розпорядження 6-ї армії [2]. 12 серпня ухвалена директива ОКВ № 34 про проведення операції із оточення основних сил Південно-Західного фронту далеко на схід від Києва. «Наступ на Київ призупинити. Як тільки дозволять можливості підвозу боєприпасів, місто має бути зруйноване бомбардуванням з повітря», – таким був намір німецького командування щодо Києва, як видно з доповнення до директиви Гітлера № 34 від 12 серпня.

Цього дня радянські війська перейшли в контрнаступ і почали відновлювати оборону на лівому фланзі. У міру просування вперед виявилось, що окремі доти вели мужню оборону в тилу німців. Так, біля села Юр'ївка дот № 205 в умовах повної блокади обо-

ронявся бійцями 28-го кулеметного батальйону під командуванням лейтенанта Ветрова протягом 8 діб (з 5 по 13 серпня) до підходу своїх військ.

У результаті боїв, до 15 серпня радянські війська відкинули німців у південно-західному секторі Київського укріпленого району, відновивши оборону по передньому краю другої смуги укріплень та частково – першої смуги від с. Юр'івка та західніше. На цьому етапі фаза активних бойових дій у районі Києва закінчилася. З 15 серпня на фронті Київського УР настало затишшя. Як радянські війська, так і війська супротивника тимчасово перейшли до оборони.

Не зумівши раптовим штурмом оволодіти столицею України, німецьке командування вирішило зрівняти її з землею. 17 серпня 1941 р. генерал артилерії Бранд доповів начальнику генерального штабу ОКХ Гальдеру, що за вказівкою Гітлера «Київ буде перетворений на попіл і руїни». Це завдання покладалося на авіацію і артилерію. Спочатку для цього планувалося виділити 16,5 ешелонів боєприпасів, але потім цю цифру збільшили до 25,5 ешелонів. Для артилерійського обстрілу Києва повинні були залучити п'ять дивізіонів важкої артилерії калібром від 150 мм до 210 мм. Передбачалося, що місто буде зруйноване за п'ять днів обстрілу [2, 286].

У 20-х числах серпня 1941 р. доля Києва обговорювалася під час розмови А. Гітлера з новопризначеним райхскомісаром України Е. Кохом. У стенограмі розмови зазначено, що фюрер поділяє погляди свого намісника щодо майбутнього України, підтримує його думку про недоцільність існування університету в Києві, оскільки від міста взагалі мало що залишиться. Гітлер також заявив, що знищення великих радянських міст є умовою німецького панування на Сході [12, 183–184].

Наприкінці серпня ситуація на північ від Києва несподівано погіршилася. Німецькі танкові частини 6-ї армії в ніч з 23 на 24 серпня 1941 року прорвалися на стику радян-

ських військ і, захопивши неушкодженим міст через Дніпро, форсували річку та створили плацдарм в районі Окуніново (в 60 км на північ від Києва). Хоча у другій половині дня 24 серпня канонерському човну «Вірний» вдалося артилерійським вогнем частково зруйнувати міст, ліквідувати ворожий плацдарм радянські війська не зуміли. Бої в районі Окуніново продовжувалися до вересня 1941 р. [1, 37–57].

Тим часом, під Києвом було відносно спокійно. 27 серпня 1941 р. начальник штабу групи армій «Південь» генерал Зоденштерн доповів шефові Генерального штабу ОКХ, що «6-та армія не повинна вгризатися в Київ, а навпаки підвести свої головні сили до Києва з півночі для подальшого удару» [2, 308]. За цих обставин німецьке командування остаточно відмовилося від планів руйнування Києва вогнем артилерії і ударами авіації, яка, до речі, за період з 22 червня до 19 серпня 1941 р. втратила під Києвом 104 бойові машини [8, 28].

Найбільша загроза для Києва в цей час насувалася з північного напрямку вздовж лівого берега Дніпра, де фактично були відсутні оборонні споруди. Тут вели наступ з плацдарму в Окуніново з'єднання 6-ї німецької армії, яким на початку вересня 1941 р. вдалося встановити контакт з дивізіями 2-ї армії групи «Центр». Враховуючи ситуацію, яка склалася за Дніпром, з КиУР були виведені на лівий берег річки 147-я і 295-а стрілецькі дивізії, 3-й повітрянодесантний корпус, інші частини.

Для прикриття проміжку між Брянським і Південно-Західним фронтами на рубіж р. Десни від Коропа до Чернігова висувалася недавно сформована 40-а армія. Хоча гітлерівські війська вже почали перегрупування для охоплення Києва з півночі і півдня, а безпосередньо на київському напрямі вели бойові дії середньої інтенсивності, керівництво Південно-Західного напрямку і Південно-Західного фронту, прагнучи до безумовного виконання вказівок Й. Сталіна, зосереджували основні зусилля саме на

обороні Києва. Саме тут перебували найбільш боєздатні війська фронту, в той час, як на флангах на широких смугах займали оборону слабкі за своїм складом і підготовкою 40-а і 38-а армії (37-а і 38-а армії були сформовані до 10 серпня; 40-а – в кінці серпня 1941 р.).

2-а танкова група противника, яка просулася у другій половині серпня в район Стародуба, створила реальну загрозу прориву в тил Південно-Західного фронту. Тим часом, дії військ Брянського фронту проти 2-ї танкової групи, успіху не мали. У зв'язку з цим, 30 серпня Ставка висунула Брянському фронту нове завдання на проведення контрнаступальної операції. Основні сили фронту – 3-я і 13-а армії – у взаємодії з 21-ю армією мали розгромити угруповання противника в районі Стародуб, Семенівка, Новгород-Сіверський, Трубчевськ. Одночасно було наказано силами чотирьох дивізій 50-ї армії наступати у взаємодії із 43-ьою армією Резервного фронту на Рославль. Таким чином, головна роль у розгромі 2-ї німецької танкової групи відводилася Брянському фронту (Директива Ставки ВГК №001428 від 30 серпня 1941 р.) [14, 148–150].

З метою забезпечення успіху фронту, Ставка ВГК зосередила в його смузі, крім фронтової авіації, військово-повітряні сили Резервного фронту, частини дальньої бомбардувальної авіації і 1-у резервну авіаційну групу, всього 464 літака. У період 29–31 серпня вони повинні були здійснити повітряну операцію по розгрому 2-ї танкової групи в районі Почеп, Стародуб, Шостка (план повітряної операції затверджений Й. Сталіном 27 серпня 1941). Було проведено ряд заходів для посилення фронту танками, артилерією та особовим складом. До 30 серпня Брянський фронт мав у своєму складі 24 стрілецькі, 4 кавалерійські, 2 танкові дивізії і 2 танкові бригади, частини посилення. У них налічувалося близько 190 тис. чоловік, до 1600 гармат і мінометів і близько 250 танків. З 30 дивізій 19 були сформовані до війни, інші – військовий час.

На початок наступу Брянського фронту його трьома арміями протистояли 9 дивізій противника, які налічували близько 100 тис. чоловік, 1500 гармат і мінометів і 350 танків [16, 227].

Командування Брянського фронту не створило на напрямку головного удару необхідної переваги в силах і засобах. Наступ військ фронту в кінці серпня – на початку вересня не мав успіху. Наступальні дії Брянського фронту скував лише один німецький моторизований корпус 2-ї танкової групи, яким противник прикрився від військ фронту. Інші сили групи, а також і 2-ї польової армії німців продовжували наступати у південному напрямку.

Невиконання Брянським фронтом бойового завдання призвело до того, що 2-а танкова група на початку вересня вийшла на рубіж середньої течії р. Десна і створила загрозу правому флангу Південно-Західного фронту [4, 14–22].

5 вересня в німецькій ставці уточнили план подальшого наступу. 2-а танкова група, посилена піхотними дивізіями, повинна була наступати на південь до річки Сула, назустріч 1-й танковій групі, що наносила удар з плацдарму в районі Кременчука у північному напрямку. Обидва удари націлювалися в тил угруповання Південно-Західного фронту, щоб зімкнутися в районі м. Лубни з метою оточення радянських військ. Танкові групи повинні були перетнути залізничні лінії Київ–Курськ і Київ–Харків. 17-а польова армія мала наступати в напрямку Полтава–Харків, щоб якнайдалі відкинути фронт радянських військ від тих сил, які передбачалося оточити.

Війська 2-ї танкової групи, 2-ї і 6-ї армій противника відновили наступ 9 вересня. Німецькі піхотні з'єднання подолали рубіж по річці Десна і 9 вересня зайняли Чернігів. Залишки військ 5-ї і 40-ї армій відступали на південь, а на їх тили з під Конотопа рухалися танкові колони 2-ї танкової групи Г. Гудеріана. 40-а армія, на яку припав удар танкових військ, обороняючись частиною

сил на 100-кілометровому фронті (до 9 вересня 1941 р. на рубіж середньої течії р. Десна встигли висунутися і розгорнутися тільки дві стрілецькі дивізії 40-ї армії), не змогла відбити натиск переважаючих сил ворога. Передові рухливі з'єднання супротивника прорвалися в район м. Ромни [7, 255–263].

Враховуючи оперативну обстановку, військова рада Південно-Західного напрямку (Маршал Радянського Союзу С. Будьонний був Головнокомандувачем ПЗН до 13 вересня 1941 р., після чого цю посаду займав Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко) звернулася до Ставки з проханням про відведення військ на рубіж р. Псел, вважаючи цей захід повністю назрілим. Проте Сталін не дозволив відхід військ. 11 вересня Ставка ВГК наказала перегрупувати сили і завдати удару по конотопському угрупованню противника у взаємодії з військами Брянського фронту. Наказувалося також негайно підготувати оборонний рубіж по р. Псел. Одночасно суворо наголошувалося: Київ не залишати і мости не підривати [14, 174–181].

12 вересня перейшло в наступ ударне угруповання військ супротивника з кременчуцького плацдарму. 38-а армія, що оборонялася на 200-кілометровому фронті, не змогла відбити натиск переважаючих сил противника і почала відходити. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В. Тушиков знову звернувся з проханням про дозвіл на відведення військ. Тим не менше, 14 вересня на ім'я командувача фронтом була отримана відповідь, у якій вказувалося на необхідність неухильно виконувати вказівки Й. Сталіна від 11 вересня 1941р.

15 вересня 1-а і 2-а танкові групи противника з'єдналися в районі Лохвиці. Шляхи відходу на схід військ Південно-Західного фронту (5-а, 37-а, 26-а, частина сил 21-ї і 38-ї армій) виявилися перекритими. Необхідно було терміново прорвати поки що слабкий фронт оточення противника, вста-

новити зв'язок з військами Брянського фронту і створити стійку оборону на рубежі р. Псел. До такого висновку дійшла військова рада Південно-Західного фронту, про що й доповіли Сталіну телеграмою за № 15788 о 5-й годині ранку 17 вересня 1941 р. [6].

Проте Верховне Головнокомандування і цього разу не погодилося з пропозиціями керівництва Південно-Західного напрямку і фронту. 17 вересня лише 37-ій армії дозволили залишити Київський укріплений район і відійти під прикриттям кораблів Пінської військової флотилії на східний берег Дніпра (Директива Ставки ВГК № 002087 від 17 вересня 1941 р.) [14, 193].

Військова рада Південно-Західного фронту в другій половині 17 вересня самостійно прийняла рішення на вихід з оточення, але до того часу з 21-ою, 37-ою і 26-ою арміями зв'язок був вже втрачений, і управління військами порушилося.

Тим часом 16 вересня 1941 р. німці розпочали наступ на позиції Київського УР. Наступного дня вони оволоділи Вишгородом і вийшли до Пуці-Водиці. Зав'язалися бої за Куренівку. Ворогу вдалося досягти околиць міста і у південному секторі КиУР.

18 вересня 1941 р. штаб Південно-Західного напрямку, членом Військової ради якого був перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, отримав на ім'я останнього телеграму з Києва від наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка. У ній повідомлялося, що виникла реальна загроза захоплення столиці України гітлерівцями. Противник прорвав КиУР і вийшов на околиці міста. Війська 37-ї армії відступають, не надаючи гідного опору, в частинах спостерігаються панічні настрої і випадки зради. 41-а, 87-а і 146-а стрілецькі дивізії зазнали в боях значних втрат, не мали резервів, вичерпали артилерійські боєприпаси. У телеграмі зазначалося, що командування 37-ї армії вирішило прориватися з оточення, але чекає наказу головнокомандуючого Південно-Західним напрямком [8, 30].



Протягом 18 вересня 1941 р. залишки 37-ї армії захищали столицю України, стримуючи атаки ворога. Наступного дня німецькі війська увійшли в місто. Ворогу вдалося підійти уздовж правого берега Дніпра до Дарницького залізничного мосту, але його зупинили бійці 4-ї роти 56-го полку НКВС. Відступивши на лівий берег річки, вони підірвали міст. Вранці того ж дня гітлерівці захопили Теличку. Опівдні ворог зайняв територію Києво-Печерської лаври і підійшов до заводу «Арсенал». До 13 години в руках противника опинилося 8 із 9 районів столиці.

19 вересня 1941 відхід радянських військ з Києва був завершений, і в 14.20 підірвали мости через Дніпро. Після відходу 37-ї армії за Дніпро всі кораблі були знищені, а їхні команди влилися у сухопутні війська [17, 248].

Підводячи підсумки останніх боїв за Київ, начальник Генерального штабу ОКХ Ф. Гальдер 18 вересня записав у своєму щоденнику, що радянські війська чинять завзятий опір, і це пояснюється тим, що «Сталін віддав наказ підтягнути до Києва всі сили, щоб утримати місто» [2, 360]. Тим часом у лівобережній частині міста радянські війська ще тримались, і лише в першій половині дня 21 вересня 1941 р. вони залишили останній з районів Києва – Дарницю.

Однак захисників Києва чекали важкі випробування, адже в цей час лінія фронту вже пролягала за 200–300 км на схід. Мало кому з них вдалося вирватися з оточення, значна частина, потрапивши в полон, пройшла через фашистські табори.

Всього, за даними радянської сторони, в оточення потрапило 452 720 осіб, з них 58 895 – командного складу. В оточених з'єднаннях було 2642 гармат, 1225 мінометів, 8038 кулеметів, 305 715 гвинтівків, 64 танки, 2100 автомашин, 300 вагонів боеприпасів. Проте командування і штаб фронту не змогли організувати належного керівництва бойовою діяльністю військ в умовах оточення. Бої в оточенні тривали до 27 вересня. Вихід з оточення проходив неоргані-

зовано, станом на 1 жовтня 1941 р. до своїх військ прорвалося близько 21 тисячі червоноармійців. Багато воїнів загинуло та потрапило в полон, доля останніх була також трагічна [9, 50-57]. В оточенні загинула і велика частина особового складу управління Південно-Західного фронту разом з командувачем генерал-полковником М. Кирпоносом [16, 229].

Ставка фюрера 27 вересня 1941 повідомила про захоплення у полон 665 тис. радянських солдат і офіцерів. Результати боїв за Київ оцінювалися німецьким командуванням як небачений стратегічний успіх. Ще 5 вересня 1941 р. А. Гітлер назвав боротьбу за Київ «найбільшою битвою світової історії» [2, 329]. Пізніше, вже після 1945 року, колишні німецькі генерали і фельдмаршали прийшли до висновку, що боротьба за столицю України, яка в серпні–вересні 1941 р. відтягнула значні сили вермахту з московського напрямку, в кінцевому рахунку коштувала Німеччині перемоги.

На відновлення армій, знищених в оточенні, Ставка змогла виділити зі свого резерву 5 стрілецьких дивізій і 3 танкові бригади. Це дозволило відновити 21-у і 38-у армії. В кінці вересня війська Південно-Західного фронту в складі 40, 21, 38-ї армії та переданої з Південного фронту 6-ї армії організували оборону на рубежі Білопілля, Лебедин, Красноград, Новомосковськ. Командувачем Південно-Західного фронту був призначений Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко, членом Військової ради – М. Хрущов, начальником штабу – генерал-майор О. Покровський.

Катастрофа військ Південно-Західного фронту під Києвом різко погіршила обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті, особливо на його південному фланзі. Радянські війська були змушені відмовитися від продовження активних дій, і 27 вересня Ставка ВГК віддала наказ про перехід всіх фронтів до оборони (Директиви Ставки ВГК № № 002373, 002374, 002375 від 27 вересня 1941 р.) [14, 213–214]. Однак

відволікання великих сил противника для проведення Київської операції сприяло зміцненню становища Червоної армії на московському напрямку і значною мірою зірвало розрахунки німецького командування щодо завершення війни до приходу зими [11, 30–33].

Оборона столиці України від німецьких загарбників у 1941 році стала однією з найбільш трагічних і героїчних сторінок війни [13, 29].

## ДЖЕРЕЛА

1. Быков К. Величайшая военная катастрофа. Киевский «котел». – М. : Яуза, Эксмо, 2008.
2. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939–1942 гг. / [под ред. В. И. Дашичева]. – М. : Воениздат. – Т. 2. : От запланированного вторжения в Англию до начала восточной кампании (1.7 1940–21.6 1941). – 1969. – С. 259–262.
3. Грецов М. Д. На юго-западном направлении (июнь – ноябрь 1941 года). – М., 1965.
4. Дембицкий Н. П. «Мы обязаны разгромить Гудериана» (Наступательная операция Брянского фронта 30 августа – 12 сентября 1941 г.) // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 1. – С. 14–22.
5. Известия КПСС. – 1990. – № 9. – С. 199–200.
6. Исаев А. В. Котлы 41-го. История ВОВ, которую мы не знали. – М. : Яуза, Эксмо, 2006.
7. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа: 1919–1969. – К. : Политуправление КВО, 1969.
8. Київ у дні нацистської навали. – К.-Львів : Місіонер, 2003.
9. Лисенко О. Є. Трагедія полону // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6. – С. 50–57.
10. Мощанский И. Б. Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября. – М. : Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008.
11. Нагногий Я. Київська стратегічна оборонна операція (1941 р.) поклала край «Бліцкригу» // Військо України. – 2001. – № 5–6. – С. 30–33.
12. Орловский С., Острович Р. Эрих Кох перед польским судом / Перевод с польского. – М., 1962.
13. Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга Пам'яті України. – К., 2000.
14. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. / Под ред. А. Н. Грылева. – Вып. 1 (июнь – декабрь 1943 года) – М. : Воениздат, 1968.
15. Синицын Ф. А. «Сыны ограбленных отцов, спасайте Родину!» // Военно-исторический журнал. – 2010. – №2. – С. 14–19.
16. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1961.
17. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах. Кн.1 / О. Є. Лисенко, В. В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін. – К. : Наукова думка, 2010.